

Börje Harnesk

Rika bönder och fattiga. Hälsingland på 1500-talet.*

1

Att den svenska bondeklassen genom den agrara revolutionen utsattes för en genomgripande strukturomvandling under 1800-talet, så att stora sociala och ekonomiska skillnader uppstod, är ett välkänt faktum.¹ Kunskapen om förhållandena dessförinnan är däremot mer osäker. Maths Isacson, som undersökt ett område i Dalarna, kom fram till det något överraskande resultatet att de materiella olikheterna mellan bönderna sannolikt minskade under 1700-talets lopp. Källornas svagheter gjorde dock att Isacson inte vågade dra några tvärsäkra slutsatser.²

När det gäller ännu äldre tider, och särskilt 1500-talet, har kunskapen länge varit särskilt oviss. I den äldre litteraturen, vanligtvis lokalhistoriskt inriktad, stöter man ofta på påståenden om att det redan då fanns ett skikt av rika storbönder ute i socknarna. I Norrland sägs de så kallade landsköpmännen ha utgjort en betydande del av detta storbondeskitet – de kombinerade sin handelsverksamhet med ett omfattande jordinnehav och stora förmögenheter i boskap.³ I Finland började, enligt Eino Jutikkala, storgårdar ”snabbt och allmänt” uppstå på 1580-talet, och trenden ska ha fortsatt under de närmaste femtio åren. Storbondesläkter ”utvidgade sin jordegendom under loppet av en eller ett par generationer antingen genom att lägga ödejordar under odling eller genom att direkt köpa grannböndernas hemman.”⁴ Systematiska belägg saknas emellertid för påståendena.

Med modernare metoder har Eva Österberg kartlagt den ekonomiska stratifieringen i Värmland vid 1500-talets slut. Med hjälpskattelängderna 1599 som underlag har hon registrerat sammanlagt 212 hushåll i fem socknar. Den avslutande konklusionen är att man måste ”kraftigt understryka den brist på ekonomisk jämlikhet” som präglade bondesamhället. De ekonomiska skillnaderna var stora, och de hade förmodligen inte uppstått över en natt, utan var resultatet av en längre utveckling. Tyvärr hade Österberg inte tillgång till ett jämförbart material för att studera framväxten över tid av dessa skillnader, eftersom längderna för Älvsborgs lösen 1571, som hade varit det naturliga jämförelsematerialet, har gått förlorade för Värmland. Hon argumenterar emellertid för att en viktig orsak till denna brist på jämlikhet var att skattesystemet i praktiken var så utformat att det drabbade de

mindre och fattigaste bönderna hårdast.⁵ Men förhållandena i hertigdömet (av vilket Värmland var en del) kan ha varit säregna och Österberg betonar att fler empiriska detaljundersökningar om skattesystemets normer och praxis i andra delar av riket behövs.⁶ Trots allt antar Österberg att skatterna varit pådrivande i en trend mot tilltagande ekonomisk stratifiering.

Janken Myrdal och Johan Söderberg har i sitt stora verk *Kontinuitetens dynamik – agrar ekonomi i 1500-talets Sverige* behandlat de ekonomiska skillnaderna inom allmogen under 1500-talet och första delen av 1600-talet. För de centrala och södra delarna av riket har de inte kunnat finna några tendenser till att klyftorna mellan välbärgade och fattiga bönder ökat under 1500-talets sista decennier. Det boskapsinnehav som registrerats i längderna för Älvsborgs lösen 1571 och hjälpskatten 1599 visar att skillnaderna visserligen ökat i några av de undersökta socknarna, men att de minskat i andra. De förändringar som skett har dessutom varit måttliga.⁷ Förutsatt att boskapsinnehavet är en god mätare av förmögenheten är det klart att deras studie därmed har visat att Österbergs antagande att ojämlikheten ökat under perioden inte stämmer.

I norra Sverige finns däremot en klar tendens – men inte i den riktning man på grundval av tidigare forskning kunnat vänta. Tvärtom ägde där rum en tydlig nivellerande utveckling, en utjämning inom bondeklassen. Någon framväxt av ett ekonomiskt dominerande storbondeskikt kan inte spåras.⁸ Med stöd i malthusiansk teori om förhållandet mellan befolkningsförändring och nyttjandet av materiella resurser förklarar Myrdal och Söderberg utjämningen med att ett demografiskt tryck motverkat förmögenhetskoncentration till ett storbondeskikt. I de rikaste hushållen har – *kanske*, författarna betonar att antagandet synes dem rimligt men inte är empiriskt prövbart – barnantalet förmodligen varit stort, vilket tvingat fram en stark splittring av gårdarna vid arvskiften.

Myrdals och Söderbergs studie av Norrland är en elegant genomförd analys på en övergripande nivå. Tre landskap (Hälsingland, Medelpad, Ångermanland) analyseras med hjälp av redan publicerade uppgifter om böndernas innehav av kor, de så kallade komåslängderna som användes för att verifiera uppbörden av en smörskatt. Deras arbete visar att det är möjligt att med relativt enkla medel ta ett stort grepp och komma fram till överraskande resultat. Det källmaterial de använt i analysen av de norrländska landskapen lider emellertid av de brister som alltid vidlåder empiri på en hög aggregationsnivå, vilket gör att man kan ställa sig en aning avvaktande till resultat och tolkningar innan en mer djupborrande (men därmed också med nödvändighet mer begränsad) undersökning företagits. Jag ska försöka mig på en sådan här, och jag ska återkomma längre fram till de tveksamheter jag känner inför deras undersökning.

Myrdals och Söderbergs resultat är intressanta, bland annat av den anledningen att en eventuell nivelleringstendens (eller åtminstone avsaknaden av ökande klyftor) skulle betyda att den svenska utvecklingen skilde sig från den generella

trenden i Europa. I till exempel Tyskland och Frankrike visar de flesta studier på växande olikheter under 1500-talet, och vid sekelskiftet 1600 brukar man anta att ett storbondeskikt hade avskilt sig från massan av bönder.⁹

Problemet med de socio-ekonomiska skillnaderna inom 1500- och 1600-talens bondeklass har ett vidare intresse än frågan i sig. Det måste sättas i samband med den tidigmoderna statens etablering och dess förhållande till allmogen, till betingelserna för motstånd eller underkastelse. För ett bondesamhälle med markerade sociala och ekonomiska olikheter bör relationerna till statsmakten ha haft andra förutsättningar än för ett som präglats av jämlikhet. En vanlig uppfattning är att grundvalarna för den inre sammanhållningen undergrävdes eftersom man har antagit att de rika bönderna var mer benägna att överge lokalsamhällets gemensamma behov och i stället samarbeta med statsmaktens representanter i till exempel skattefrågor.¹⁰ Men man kan också tänka sig en motsatt effekt: stratifieringen kan ha visserligen ha underblåst de interna konflikterna men också ha erbjudit allmogen ett självmedvetet och erfaret ledarskap.¹¹ Ett fall av skattevägran bland bönder i Norge på 1520-talet, som Steinar Imsen uppmärksammat, skulle kunna vara ett exempel på detta: ståthållaren på Akershus ansåg att de tredskande bönderna lätt skulle kuvas om han bara kunde bryta motståndet bland de mest 'framstående och rika'.¹²

2

I den här uppsatsen ska jag åter ta upp frågan om den sociala och ekonomiska stratifieringen av den norrländska allmogen under slutet av 1500-talet. Det empiriska underlaget består huvudsakligen av skattelängderna för några hälsingesocknar för Älvsborgs lösen 1571 och hjälpskatten 1599. Men innan dessa så kallade 'hårda fakta' släpps fram kan vi kanske lyssna på vad bönderna själva hade för uppfattning om situationen bland dem själva.

De ångermanländska bönderna skrev 1550 till konungen och klagade över att deras gamla sedvanor och rättigheter angående bördsrätten hotades av de grannar som hade stora rikedomar. I ett brev till Gustav Vasa varnade de för att ett skikt av storbönder höll på att få övertaget: med sina pengar kunde de komma över jord som de närmaste släktingarna egentligen hade förköpsrätten till. ”Then rijker är och mäste pänningerne gefve vill” kunde samla på sig jordegendomar, men de fattiga släktingarna blev utan.¹³ Ungefär tio år senare framkom klagomål, återigen från ångermanlänningarna, om att de rika gynnades av kronans fogde. Kell Nilsson tog mutor av de rika bönderna för att han inte skulle ta ut deras drängar till arbete vid kronans anläggningar. En lista på dem som betalat fogden visar att pälsverk, silver och reda penningar motsvarande upp till 20 mark betalats.¹⁴ Vid samma tid klagade västerbottningarna på fogden Jöns Truedsson, som 'orättvisligen och olika' hade genomdrivit smörskatten så att 'den rike som äger mycken jord och mycken boskap, intet gör mer än den fattige, som äger ganska litet.' Det ansåg man

BÖRJE HARNESK

vara oräntvist, ty 'var måste göra efter det han är förmögen till.'¹⁵ Hälsinglands bönder bad 1578 om förskoning från den del av en extraskatt som skulle betalas med spannmål och ärter, därför att deras arma lägenhet var 'att där fem eller sex uti var socken äro något förmögne så skall med sanning finnas fyrtio eller femtio oförmögne och fattiga.'¹⁶ De flesta var alltså fattiga småbönder, men en minoritet välbärgade fanns, åtminstone enligt den allmänna uppfattningen, i var socken.

Exemplen torde kunna mångfaldigas. De visar i alla fall att bönderna själva hade föreställningen att de levde i en värld med rika och fattiga bönder, och att de rika ofta kunde utnyttja olika situationer för att ta tillvara sina intressen på ett sätt som de mindre välbärgade inte förmådde.

3

Min undersökning avser sex socknar i Hälsingland, som studeras med hjälp av rannsakningslängderna för Älvsborgs lösen 1571 och hjälpskatten 1599. Sammanlagt handlar det om 551 skattebetalare vid den första tidpunkten och 554 vid den sista. Socknarna är valda för att möjliggöra en prövning av den demografiska utvecklingens effekt, och därför indelade i tre grupper. De tre kustsocknarna Gnarp, Harmånger och Jättendal i den norra delen av landskapet hade en trolig befolkningsökning: de skattebetalande ökade från 183 till 202 hushåll mellan de två skatteuttagen. I den stora inlandssocknen Järvsö stod befolkningen stilla: 233 skattebetalande hushåll 1571 och 232 stycken 1599. Färila i västra Hälsingland och Segersta i sydöstra representerar socknar med minskande befolkning; i Färila en nedgång från 61 skattebetalare till 52, i Segersta från 74 till 68. I ett försök att vara originell ska jag tillämpa en omvänd kronologi, och börja med skattelängderna från 1599.

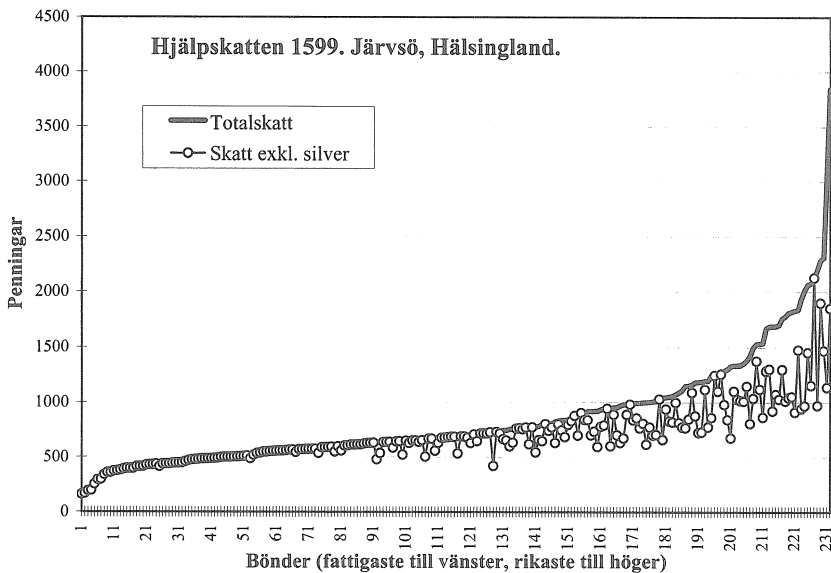
I juli 1599 genomdrev hertig Karl en allmän extraskatt för att avhjälpa de svårigheter i vilka de inre striderna under de närmast föregående åren hade försatt landet.¹⁷ Präster, borgare och bönder, och också husmän och inhyssesfolk, skulle betala skatten med en femtiondedel av värdet av den lösa egendomen samt utsädet. I rannsakningslängderna specificerades varje skattskyldigt hushålls innehav av boskap, pengar, guld, silver och koppar, samt hur många tunnors utsäde som användes på åkrarna. För varje delpost angavs också för det mesta taxeringsvärdet i pengar, samt det totala skattebeloppet per hushåll. I varje socken gick vanligtvis prästen tillsammans med länsmannen och sexmännen i god för att de taxerade beloppen överensstämde med de verkliga förmögenheterna, vilket gör att rannsakningslängderna har bedömts äga stor tillförlitlighet.¹⁸ Undandöljande av egendom har förstås förekommit men omfattningen har knappast varit stor. I de fall det skett kan man anta att det i första hand har varit de förmögnaste bönderna som som kunnat dölja något enstaka lod silver av en större metallförmögenhet. För Norrlands del är materialet väl bevarat. Endast för Medelpad och de norra socknarna i Gästrikland saknas längder.¹⁹

Felräkningar har förekommit, vilket kanske inte är så förvånande med tanke på det komplicerade systemet med mark, öre, örtug och penning. Så har till exempel slutsumman för Nils Olofsson i byn Hånick i Harmånger angetts till 5 mark, 6 öre och 23 penningar, vilket omräknat till ett myntslag blir 1127 penningar. Den korrekta summan skall vara 1099 penningar. Skillnaden är inte särskilt stor och de övriga stickprov jag gjort visar att felet håller sig på ungefär denna nivå. Inte heller finns någon tendens till över- eller undervärdering: felet slår åt båda hållen.

Det bör noteras att min undersökning endast gäller de hushåll som betalat skatt. Det fåtal knektar (i till exempel Järvsö fyra stycken, i Färila en) som finns med i längderna men som var skattebefriade har utelämnats, liksom en handfull hantverkare. I ingen av de här aktuella socknarna har man skrivit upp de hushåll som av tillfällig fattigdom förskonats från skatten, varför de allra fattigaste bönderna och husmännen saknas. Men det är ju för mitt syfte egentligen inte mer än rätt: tillfälligt utblottade hushåll, kanske drabbade av eldsvåda (som var en vanlig orsak till skattebefrielse) ska ju inte tillåtas påverka de strukturella tendenserna. Socknarnas präster har också uteslutits från undersökningen.

4

Fördelningen av fast och lös egendom i de sex hälsingsocknarna kan åskådliggöras i ett diagram av nedanstående typ. Av utrymmesskäl får det räcka med att Järvsö socken får utgöra exempel. Med smärre variationer ser kurvorna likadana ut i de övriga.

BÖRJE HARNESK

Kurvorna i diagrammet blir skarpt brantare när de närmar sig den rikaste tiondedelen av skattebetalarna. Det är här som de verkligen stora skillnaderna inträder. Det är också tydligt att många inom denna grupp investerade en avsevärd del av sina resurser i silver, och det är just silverinnehavet, inte den övriga egendomen, som skapar de största skillnaderna mellan de rikaste bönderna och mellanbönderna. Silvret var på 1500-talet betydelsefullt; det användes som betalningsmedel och för sparande, men också för att markera status. En tysk som reste genom Sverige på 1580-talet noterade att så fort bönderna fått pengar som de inte behövde spendera omedelbart, lät de tillverka silverskedar – de förmögna och mest ansedda kunde äga upp till femtio tunga silverskedar.²⁰ Hälsingland utgjorde i detta avseende inget undantag: härifrån finns flera exempel från 1500- och 1600-talet på silvrets funktion, både vid ekonomiska transaktioner som köp och pantsättningar, och som statusföremål.²¹

De socioekonomiska skillnaderna i alla de sex socknarna anges i annan och fullständigare form i nedanstående tabell.

Tab. 1: Hjälpsskatten 1599 i sex hälsingesocknar. Källa: Norrlands handlingar 1599:8, Forskningsarkivets i Umeå mikrokortsamling. (Originalen i Kammararkivet.)

	Medelvärde (penningar)	Högsta (penningar)	Lägsta (penningar)	Nedersta tiondedelen skattar	Översta tiondedelen skattar	Variations- koefficient
Järvsö						
N=232						
totalskatt	849	3846	160	4 %	24 %	0,58
exkl silver	699	2130	160			0,40
Färila*						
N=52						
totalskatt	556	1764	144	3 %	21 %	0,52
exkl silver	519	1364	144			0,45
Segeberga						
N=68						
totalskatt	822	1780	109	4 %	19 %	0,41
exkl silver	725	1313	109			0,29
Harmångers, Jättendal, Gnarp						
N=202						
totalskatt	712	2283	72	4 %	20 %	0,45
exkl silver	635	1515	72			0,33

* Det skadade källmaterialet har gjort det nödvändigt att utelämna skatten på utsädet.

De tio procenten rikaste bönderna ägde något mer än dubbelt så mycket som de skulle ha gjort vid en perfekt jämlikhet, medan de tio procenten fattigaste ägde mellan en tredjedel och knappt hälften av vad de skulle gjort i ett sådant fall. Sammantaget tycker jag att resultaten även i Hälsingland medger den tolkning som Österberg gjorde för Värmland, nämligen att olikheterna i förmögenhet varit betydande. Det är knappast ett i ekonomiskt avseende jämlikt bondesamhälle som framträder, men tyvärr finns inte underlag för jämförelser med andra delar av landet – inte ens med Österbergs Värmland, eftersom hon använt en något anorlunda presentation av materialet. I förhållande till en studie som gjorts av några tyska områden är emellertid egendomsspridningen mindre, men betingelserna i Norrland respektive Centraleuropa är alltför skiljaktiga, och källmaterialet inte heller helt kommensurabelt, för att tillåta någon säker jämförelse.²²

En av de rikaste bönderna i Segersta socken var Bertil Ersson i Gäversta. Han betalade över 1600 penningar i skatt, ungefär dubbelt så mycket som socknens genomsnitt. Han hade visserligen bara åtta kor i ladugården – fler än de flesta, men inte uppseendeväckande många – men ägde ändå en stor förmögenhet i boskap och annan egendom. I hemmet fanns till exempel 99 lod silver, och han ägde också byns enda tjur.

Bertil Ersson satt också som tolvman i nämnden under flera år i rad – under åren 1601–1604 varje år. I det avseendet är han en illustration av ett allmänt fenomen. Det var huvudsakligen ur de mer välbärgade böndernas led som nämndemännen valdes, och många av dem innehade sina uppdrag år efter år. Förhållandet är väl känt och behöver inte beläggas utförligare.²³ Här räcker det att konstatera att skattesummorna för tolvmännen i Hälsingland i allmänhet var betydligt större än genomsnittet för alla bönder. I Segersta och Hanebo (de utgjorde tillsammans ett tingslag) betalade tolvmännen drygt 1 000 penningar, medan genomsnittet låg på drygt 800.²⁴ I andra socknar var det ungefär likadant: i Järvsö betalade 1601 års tolvmän ca 1 150 penningar och genomsnittet var ca 850; i Bollnäs ca 1 130 mot ca 720; och så vidare. Det betyder inte att mellanbönderna var utestängda från nämnden, tvärtom fanns de alltid representerade. Men de allra fattigaste verkar ha haft små möjligheter att få uppdragen – den minst bemedlade bonden i nämnden i Segersta/Hanebo 1601–1604 ägde trots allt fem kor och skattade 552 penningar. Intrycken från övriga socknar och tingslag är likadana, men jag har inte undersökt småböndernas tolvmanuppdrag systematiskt.

5

Så långt tycker jag att det finns ganska goda skäl för att anta att det vid 1500-talets slut fanns ett skikt av välbärgade bönder inom allmogen i Hälsingland; en grupp som förfogade över jämförelsevis stora ekonomiska och materiella resurser, och som också investerat en del av dessa i den typ av statusskapande föremål som silver och silverskedar utgjorde. Denna socio-ekonomiska bas verkar också ha öppnat

vägen till ett starkt inflytande i lokalpolitiska sammanhang, eftersom tolvmanuppdragen vanligtvis fördelades bland medlemmar från detta storbondeskikt.

Hur starkt detta förhållande upplevdes – hur betydelsefull känslan var av att en 'överklass' verkligen existerade – bland bönderna själva är en svår (sannolikt obesvarbar) fråga. De ovan anförda klagomålen över de rika böndernas privilegierade positioner ger kanske någon antydning, men uppfattades den socio-ekonomiska och lokalpolitiska eliten verkligen som en elit, fanns bland dem en känsla av samhörighet sinsemellan eller av avskildhet från de övriga? Växte något slag av nätverksstruktur fram som skilde sig från nätverk baserade på geografiska förhållanden (by- eller sockengemenskap) eller släktförhållanden? Här kan jag bara göra ett trevande försök att belägga förekomsten av en sådan grupp-gemenskap. Metoden är att ta det så kallade edgårdsinstitutets praktiska tillämpning som uttryck för förekomsten av lokala nätverk.

Fram till slutet av 1600-talet kunde en person som var misstänkt eller beryktad för något brott, eller som anklagades i en tvist, fria sig – om bevisningen var svag – med att inkalla personer som gick ed på att anklagelserna var ogrundade. Tolvmannaeden var den i Sverige vanligaste, men antalet edsmän kunde variera.²⁵ Min utgångspunkt är att valet av edsmän baserades dels på en upplevelse av samhörighet och gemenskap, dels på att eden fick större kraft om den begicks av en inflytelserik person i lokalsamhället. En rik bonde som var i rykte för något, borde alltså – om ellittänkandet verkligen spelade någon praktisk roll i vardagen – i första hand söka sitt stöd bland andra rika bönder, för att ta ett hypotetiskt exempel.

Olof Jonsson i Hambre i Järvsö var en av socknens förmögna bönder (han betalade 1599 hela 3 846 penningar i skatt). Olof hade sålt något till en 'halte Mickel' men påstod vid tinget 1602 att han ännu inte fått betalt.²⁶ Fem bönder intygade med ed att hans krav var befogade. Fyra av dessa fem kan identifieras i hjälpskattelängden 1599. Tre tillhörde – liksom Olof Jonsson själv – de rikaste i socknen. Deras genomsnittliga skatt var 1 160 penningar, alltså betydligt mer än socknens genomsnitt som var ca 850 penningar. Exemplet skulle – om det vore typiskt – tyda på ett nätverk inom bonde-eliten.

Per Andersson i Öje i samma socken tillhörde också de mest välbärgade med drygt 1 800 penningar i skatt. Han värvade år 1601 fem personer som intygade att ett åkerstycke i närheten av hans gård verkligen var hans ärvda egendom.²⁷ Tre av de fem har återfunnits och de betalade alla över genomsnittet (nästan 1 400 penningar) i skatt. En var från samma by som Per Andersson, de två andra från grannbyar.

I Alfta socken var Olof Jonsson från Kyrkbyn instämnd för lägersmål.²⁸ Han kom med tolv edsmän, alla från Kyrkbyn. Olof Jonsson betalade själv nästan 1 000 penningar i skatt, och han sökte uppenbarligen stöd hos de mest förmögna i den 35 hushåll stora byn. Deras genomsnittliga skatt var drygt 1 000 penningar, medan den typiska skattsumman i byn som helhet bara var drygt 900 (vilket var ganska nära socknens medeltal).

Som ett fjärde och sista exempel på sammanhållning inom bonde-eliten kan Jon Andersson i Våga (med ca 1 500 penningar i skatt) nämnas. Han kom till tinget i Järvsö med två vänner som intygade att Jon inte ”haffuer loffua Mårthen Jonsson ibm, sundagz quarneyger att mala dette åhr.” De två var också rika; den ene var Markus Larsson i Skästra som betalade drygt 1 700 i skatt, och som dessutom hade varit länsman på 1590-talet.²⁹

De här fallen är exempel på hur rika bönder sökt, och fått, stöd av andra rika bönder. Men man kan också hitta fall där fattigare personer lyckats finna stöd hos storbönderna. Lasse Jonsson i Nyebo i Järvsö var själv en bonde med ganska blygsamma tillgångar (knappt 600 skattepenningar) men när han stod anklagad för lägersmål stöddes han av eder från bönder som betalade i genomsnitt drygt 1 300 i skatt – bland dem den ovan nämnde Per Andersson i Öje. Exemplet skulle kunna tyda på att ’betydelselösa’ personer sökte stöd hos en elit, i så fall förmodligen i utbyte mot något.

Men dessa få fall konstituerar naturligtvis ännu inget avgörande bevis för att de ekonomiska klyftorna också med kraft har slagit igenom i de dagliga sociala relationerna. För detta krävs en större kvantitativ undersökning än som här varit möjlig. Det är naturligtvis så många unika faktorer (’personkemi’, brottets eller tvistens art, och så vidare) som spelar in att endast en stor datamängd kan ge utslag som eliminerar det icke-typiska. Det intryck som det här använda materialet ger är i alla fall att det sannolikt fanns en ganska tät sammanhållning bland storbönderna vid i första hand ekonomiska tvistefrågor av olika slag.

6

Låt oss nu gå över till de förändringar som har föregått den situation som fanns vid tiden för hjälpskatten 1599. Som nämnts har Myrdal och Söderberg studerat förmögenhetsfördelningen i Hälsingland, Medelpad och Ångermanland under andra hälften av 1500-talet. Det kommer i fortsättningen att framgå att deras resultat om minskande ekonomiska klyftor i Norrland stämmer med mina undersökningar av de här aktuella hälsingesocknarna. Däremot tvivlar jag på att den förklarande orsak – det malthusianska befolkningstrycket – som de för fram är riktig. Jag ska motivera:

För det första är det underlag som Myrdal och Söderberg använt (Gösta Boëthius’ sammanställning av antalet bönder och deras koinnehav i de aktuella landskapen) inte utan allvarliga brister.³⁰ Jag ska nöja mig med ett par exempel. Bebyggelseutvecklingen i Hälsingland (som används av både Boëthius och Myrdal och Söderberg som ett mått på befolkningsutvecklingen, vilket ju är rimligt) baseras på fogderäkenskapernas summerade mantalsuppgifter. Men dessa är behäftade med schablonmässiga eftersläpningar, eftersom mantalet endast uppdaterades (”förnyades”, som det hette) med ojämna mellanrum (till exempel 1582, 1589, 1594), när verkligheten börjat avvika från de gamla mantalslängderna alltför

mycket. Den verkliga utvecklingen mellan uppdateringarna blir därmed osynlig, eftersom samma mantal anges för varje år under perioden 1572–1581, perioden 1582–1593, och så vidare, trots att en viss ödeläggelse (under framför allt 1580-talet) och en viss återuppodling (under framför allt 1590-talet) ägde rum. Boëthius har inte tagit hänsyn till de uppgifter om ödeläggelse som faktiskt finns i räkenskaperna.³¹ Skillnaderna blir i vissa fall betydande. Exempelvis anger Boëthius antalet bönder 1587 till 3265, medan en avkortning av ödehemmanen ger siffran 3061, det vill säga en skillnad på ca 200 gårdar. När Boëthius räknat ut det genomsnittliga innehavet av kor har han slagit ihop de summerade kotalen för varje socken (som för Hälsingland anges i tiondelängden, medan de andra landskapen har separata kotalslängder) och delat summan med de schablonmässiga mantalsuppgifterna, i stället för att ta sig an den mer mödosamma uppgiften att räkna de bönder som i tiondelängderna antecknas för koinnehav. Det är förstäligt att sådana genvägar måste tas vid studier av stora områden och långa tidsperioder, men det skapar också utrymme för tvivel på resultatens tillförlitlighet.

Myrdal och Söderberg har, om jag förstått saken rätt, i sin tur behandlat Boëthius' sammanställningar på ett i vissa avseenden tveksamt sätt. De hävdar att en befolkningsminskning på 5 % i Hälsingland, på 10 % i Ångermanland, och en befolkningsökning på 11 % i Medelpad ägde rum under perioden 1560–1600. De har komit till slutsatsen på grundval av Boëthius' uppgifter. Nu kan man med detta material uppskatta befolkningsförändringarna på två sätt. Man kan använda Boëthius' samlade och årsvisa mantal för landskapen som Myrdal och Söderberg gjort, och då får man de angivna resultaten. Men Boëthius har också räknat samman bönderna i varje socken utifrån kotalslängderna och tiondelängderna för de två åren 1560 och 1600. Jag bedömer det som ett mer tillförlitligt underlag än de schablonartade mantalsuppgifterna.³² Med den metoden framträder överhuvudtaget ingen ökning i Medelpad, utan tvärtom en minskning på 4 %. Det får alltså betraktas som osäkert, minst sagt, om Medelpad verkligen hade en positiv befolkningsutveckling som skilde sig från grannlandskapens. Svårigheterna med att värdera Myrdals och Söderbergs resultat växer också när man betänker att det är just det sistnämnda materialet – det som ger en generell befolkningsminskning – som de använder för att mäta effekterna av det demografiska trycket. En indelning av de 85 socknarna i dem med ”stark” respektive ”svag” tillväxt av antalet brukare görs, och författarna menar sig ha funnit ett malthusianskt samband mellan vad de kallar ”demografisk expansion” och förändringar i förmögenhetsnivå. Här var sambandet negativt, det vill säga befolkningsökningen tvingade fram en sänkning av den materiella nivån. De har också funnit ett troligt samband mellan demografiska förändringar och differentieringen inom bondeklassen, det vill säga en befolkningsökning har lett till hemmansklyvningar och förhindrat framväxten av ett storbondeskikt.³³ Med ”stark” tillväxt menas här en befolkningsutveckling över genomsnittet. Mellan 1560 och 1600 hade således 43 socknar (av de 85) en sådan

utveckling. De formuleringar som används (stark tillväxt, demografisk expansion) ger intryck av att här verkligen förelåg ett demografiskt tryck. Men enligt det material de själva använt skedde en absolut ökning av brukarantalet i endast femton socknar. Av dessa ökades antalet med en bonde i fyra socknar, med två bönder i tre socknar och med tre bönder i en socken. Endast de resterande sju kan sägas ha haft någon slags substantiell befolkningstillväxt. Med detta i åtanke tycker jag nog att man kan ifrågasätta om författarna verkligen påvisat ett demografiskt tryck.

7

De socknar jag ovan analyserade vid hjälpskatten 1599 har jag också använt för en studie av förmögenhetsspridningen vid Älvsborgs lösen 1571. De är, som jag ovan påpekat, valda så att de representerar tre olika demografiska tendenser; socknar med tillväxt (Harmånger, Gnarp, Jättendal), socknar med stillastående befolkning (Järvsö) och socknar med en demografisk tillbakagång (Färila, Segersta).

Förebilden för hjälpskatten 1599 var den taxering som gjordes för Älvsborgs lösen 1571.³⁴ Samma kategorier av befolkningen var skattskyldiga, däremot beskattades inte jorden eller utsädet.³⁵ Skatten var betydligt mer kännbar; en tiondedel av den lösa egendomen. Silvret skulle betalas in natura – alltså ett lod för varje tio lod silver – medan de övriga persedlarna åsattes ett värde i pengar. Älvsborgs lösen är mer problematisk än hjälpskatten 1599 om man vill ge ett samlat värde för varje bondes förmögenhet. Vid tiden för skatten ägde en snabb myntförsämrings rum, och de värderingar som åsattes persedlarna avspeglar sannolikt inte särskilt väl deras marknadsvärden. Man har uppenbarligen inte riktigt hunnit med i prisutvecklingen utan värderat egendomen utifrån den lägre prisnivå som rådde på Gustav Vasas tid.³⁶ Detta gäller emellertid inte silvret som vid de fall det inte betalades in natura värderades till fyra mark lodet, ungefär dubbelt så mycket som på Gustav Vasas tid. Det betyder att en bonde som valt att investera ett överskott i silver kommer att framstå i taxeringsmaterialet som mycket rikare än om han investerat samma överskott i koppar eller några småkreatur. En sammanställning av förmögenhetsspridningen i en socken blir därför något missvisande eftersom de rika – som ju var de som ägde silver – framstår som rikare än de egentligen var. Jag har därför valt att värdera silvret till två mark per lod, vilket bättre motsvarar värderingen av de övriga skattepersedlarna.

Förmögenhetsspridningen 1571 framgår av denna tabell:³⁷

BÖRJE HARNESK

Tab. 2: Älvsborgs lösen 1571 i sex hälsingesocknar. Källa: Älvsborgs lösen 1571, Forskningsarkivets i Umeå mikrokortsamling (originalen i Kammararkivet), samt för Järvsö J J:son Hanzén, *Järvsögårdarnas folk*.

	Medelvärde (penningar)	Högsta (penningar)	Lägsta (penningar)	Nedersta tiondedelen skattar	Översta tiondedelen skattar	Variations- koefficient
Järvsö						
N= 233						
totalskatt	1655	6528	192	3 %	25 %	0,65
exkl silver	1392	4032	192			0,49
Färila						
N=61						
totalskatt	2103	12288	600	4 %	43 %	0,98
exkl silver	1832	9984	600			0,83
Segersta						
N=74						
totalskatt	1952	11947	412	3 %	28 %	0,85
exkl silver	1616	5577	144			0,64
Harmånger, Jättendal, Gnarp						
N=183						
totalskatt	1443	6336	192	5 %	23 %	0,59
exkl silver	1363	4800	192			0,51

En jämförelse med den förmögenhetsfördelning vid slutet av seklet som framgår av tabell 1, visar att klyftorna var större 1571. I alla socknar, oavsett befolkningsutveckling, har måttet på egendomsspridningen (dvs variationskoefficienten) minskat mellan 1571 och 1599.³⁸ Likaså har den rikaste tiondedelens andel av den totala förmögenheten krympt, och detta förhållande är som mest framträdande i Färila och Segersta, alltså de socknar där befolkningen sjönk under perioden. Om de malthusianska mekanismerna, som Myrdal och Söderberg menade, varit verksamma, borde det ha varit just här som förmögenhetsskillnaderna kunde växa – långt mindre kunde vi förvänta en *minskning*. När det gäller de minst förmögna tiondelarna i socknarna har inga direkta förändringar skett: deras andelar har ökat resp. minskat med en procent, och några klara tendenser kan inte uppträckas. Det verkar alltså som om utvecklingen – och de tänkbara orsakerna ska jag strax komma till – har tvingat ett antal av de välbärgade bönderna ifrån den gynnsamma position de hade omkring 1570 och placerat dem bland den stora massan av mellanstora bönder vid århundradets slut.

De resultat jag här nått är i linje med Myrdals och Söderbergs: någon tilltagan-

de differentiering av den norrländska bondeklassen kan inte spåras i det här använda materialet, snarare har utvecklingen gått mot minskande förmögenhetsskillnader. Däremot kan orsaken knappast ha varit ett demografiskt tryck, eftersom samma utveckling ägde rum i områden med olika varianter av befolkningsutveckling: tillväxt, stagnation, tillbakagång. Drivkrafterna måste sökas på annat håll. Resten av uppsatsen ska ägnas åt detta.

8

Av mindre betydelse, men ändå inte helt möjlig att bortse ifrån, när det gäller frånvaron av en ytterligare socio-ekonomisk differentiering, är kronans stadspolitik som hade den effekten att en inte obetydlig del av det lokala storbondeskiktet förflyttades från landsbygden socknar och in till städerna. Hudiksvall grundades 1582, och de första borgarna utgjordes till stor del av de landsköpmän som fram till dess hade bedrivit sin verksamhet ute i socknarna. Dessa landsköpmän (som genom upprepade privilegier under 1560- och 1570-talen fick kronans tillåtelse att bedriva handel på landsbygden mot att de erlade en avgift) var ofta mycket välbärgade i förhållande till deras grannar i socknarna.³⁹ Olof Halvardsson i Färila var en sådan landsköpman. Han var socknens ojämförligt rikaste vid uppbörderna av Älvsborgs lösen, då han betalade över 12 000 penningar i skatt, vilket var ungefär sex gånger medelvärdet. Hans stora förmögenhet förklarar en stor del av den stora spridningen i socknen. I Färila fanns vid den tiden tre andra köpmän. De två andra, Nils och Anders Mårtensson, som sannolikt var bröder, var också tolvmän. Åtminstone den ene (den andre finns inte med i taxeringslängden) var klart, om än inte extremt, rikare än socknens medelbonde.⁴⁰ Landsköpmännen utgjorde som regel ett ekonomiskt och socialt elitskikt i bondesamhället. De öknamn som några av dem bar visar, inom parentes sagt, att de förknippades med pengar och rikedom: en landsköpman i Delsbo kallades för Penninge-Pelle, en i Hälsingtuna för Rike Bengt.⁴¹ Nu, när staden Hudiksvall anlades, flyttades de flesta med eller mot sin vilja till staden för att bli borgare där.⁴² Landsköpmännen var visserligen inte så många att deras förflyttning helt tömde landsbygden på rika hushåll, men eftersom de ändå vanligtvis var mellan 70 och 80 stycken utgjorde de trots allt mellan två och tre procent av alla hushåll i Hälsingland.

Det kan emellertid finnas en möjlighet att den avsaknad av ökande differentiering som här har kunnat konstateras endast gäller den hemmansägande bondeklassen, och att en dold pauperisering funnits i tillväxten av de obesuttna grupperna, husmän och inhysesfolk. Genom att det material som Myrdal och Söderberg byggde på endast registrerade de boskapsägande hushållen så kunde de inte fånga in alla de obesuttna skikten under bondeklassen.⁴³ Det är svårt att få någon säker uppfattning om de samhällsgrupper som fanns under de självägande skattebönderna. Endast dessa är mantalssatta, i sin egenskap av reguljära skattebetalare. De eventuella inhysesjonerna och husmännen befinner sig utom vid enstaka tillfällen

utom synhåll. Skattelängderna 1571 och 1599 är emellertid sådana tillfällen då de skymtar i materialet. Inför hjälpskatten 1599 skulle enligt hertig Karls instruktioner även husmän 'som så med bonden eller haver någon boskap' skatta lika som bönderna.⁴⁴ Även vid Älvsborgs lösen skulle husmännen och andra obesuttna betala.⁴⁵ Vad förstods då vid denna tid med termen 'husman'? Enligt Lars-Olof Larsson utgjorde husmännen på 1500- och 1600-talen en kategori som var klart avgränsade från både bönder och tjänstefolk. De mer välbärgade hade sannolikt egna hus i anslutning till gårdsbebyggelsen eller på utägora, de brukade ett mindre jordstycke och ägde oftast någon enstaka ko eller småkretaur, ibland till och med flera kor och en häst. Husmän av detta slag var så pass välbärgade att de registrerades i skattelängderna vid till exempel Älvsborgs lösen, vilket ger oss en möjlighet att få en uppfattning om deras ekonomiska status. Därtill har det sannolikt också funnits en fattigare grupp som saknade egen bostad och därför snarast var inhysesfolk av den typ vi känner från senare tider.⁴⁶ Larssons karakteristik är allmän, och påstår inget om vad husmansbegreppet stod för i Norrland. I skattelängderna för Hälsingland anges sällan vilka husmännen var, men i två socknar förtecknades de särskilt.

Till hjälpskatten 1599 fanns i Norrbo socken 71 skattebetalande hushåll. Fyra av dessa antecknades i slutet av längden som 'husmän'. Tre av dessa fyra husmän sådde litet korn, alla ägde en eller två kor, ingen ägde någon häst, en innehade faktiskt 13 lod silver. Tre betalade cirka 100 penningar var i skatt, den fjärde över 200 penningar. De tillhör därmed de fattigaste hushållen i socknen. I Bjuråker skattade 123 hushåll, varav elva med rubriken 'husmän och huskvinnor'.⁴⁷ Tre var kvinnor, åtta var män. Alla utom en (vars enda egendom var 22 lod silver) hade något utsäde. En av husmännen ägde en häst. De betalade i genomsnitt 213 penningar i skatt, dvs. bara en tredjedel av socknens genomsnitt. Spännvidden bland dessa husmän var stor: den armaste betalade 56 penningar i skatt, den mest välbärgade 472, vilket ändå var nästan 200 penningar mindre än genomsnittet. De hälsingska husmännen passar således bra in på Lars-Olof Larssons allmänna beskrivning.

Husmansklassen bör alltså, även om de inte specificeras annat än i dessa två socknar, finnas med i de skattelängder jag här har använt. Hertig Karls instruktioner har tydligen följts. Därmed kan vi konstatera att de inte har fått sina sina ekonomiska positioner försämrade i förhållande till bönderna, åtminstone inte så mycket att det har reducerat den fattigaste tiondedelens andel av den samlade förmögenheten. Någon kvantitativ tillväxt av husmansklassen har troligen inte heller ägt rum: både i det så kallade drängeregistret 1576 och i underlaget till en silverskatt 1598 utgör de mellan tre och fyra procent av bondehushållen.⁴⁸

Myrdal och Söderberg anför som möjlig orsak till nivelleringen att en befolkningsökning kan ha framtvingat en sönderdelning av hemmanen vid varje generationsskifte. De gårdar som kanske har drabbats hårdast av en omfattande arvsplittring skulle då ha varit de mest välbärgade, eftersom möjligheten att skaffa

och föda fler barn, alltså blivande arvtagare, där ska ha varit bäst.⁴⁹ Därmed berörs frågan om vilken arvspraxis som varit rådande, och om flerarvingesystemet verkligen med nödvändighet motverkar en ekonomisk polarisering. I Robisheauxs tyska område ökade de ekonomiska klyftorna trots befolkningsökningen, men det framstår också som naturligt eftersom arvssystemet där lämnade gården odelad till en enda arvinge.⁵⁰ I LeRoy Laduries Languedoc skedde på liknande sätt en differentiering, trots att flerarvingesystemet var den förhärskande principen i alla samhällsskikt. Förklaringen är, enligt LeRoy Ladurie, att de stora jordägarna kunde köpa upp de små och skuldsatta enheter som blev resultatet av den kombinerade effekten av befolkningsökningen och arvssystemet. Den stora grupp av relativt jämlika mellanbönder som vuxit fram under 1400-talet krympte således, och ersattes i den ena änden av skalan av små och fattiga, och i den andra av stora och rika jordägare.⁵¹ Mycket tyder på att samma mekanismer har varit verksamma i Sverige och Norrland. Gustav Vasa varnade för att det fanns en 'ond och fördärlig sedvana' bland bönderna att slå under sig mer jord än de klarade av att bruka effektivt. Detta kunde de göra genom att köpa upp delar av de skattehemman som vid arvskiften delades i småbitar.⁵² Det är sannolikt att en relativt omfattande hemmansklyvning vid arvskiften förekom i Norrland, åtminstone av samtida ut-sagor att döma. På 1580-talet klagade böndena på att mantalet var 'försvagat och utarmat' på grund av att de så länge hade 'sönderrivit och sönderpartat deras hemman, syskonen emellan.'⁵³ Bönderna i Alfta socken i Hälsingland förklarade ännu under 1600-talet i en besvärsskrivelse att orsaken till deras fattigdom var att 'deras föräldrar' hade sönderrivit hemmanen så att 'där en tillförne haver varit behållen, där sitta nu tre eller fyra bönder uti armod, socknen och oss alla till största skada och fördärv.'⁵⁴ Det är nog rimligt att detta, som det verkar ganska extrema, flerarvingesystem, har försämrat möjligheterna för rika bönder att hålla egendomen samlad. Huruvida de mest förmögna gårdarna på grund av stora barnaskaror var mer utsatta för omfattande sönderdelningar än andra, är naturligtvis inte möjligt att avgöra här, men det är knappast troligt att en sådan eventuell tendens till större familjer kan ha givit särskilt kraftigt utslag. Barnafödandets period i familjerna bör ju ha sammanfallit med den närmaste tiden efter hemmanets delning (alltså innan en förmögenhet har hunnit byggas upp), och skillnaderna i välstånd kan då knappast ha varit så stora att de på något avgörande sätt påverkade barnantalet eller barnens överlevnadschanser.

En extrem gårdsklyvning vid arvskiften kan alltså innehålla två motsatta tendenser: den ena att gårdarna splittras och att stora förmögenheter blir svåra att förmedla från en generation till en annan; den andra att de små brukningsdelarna inte kan bli bärkraftiga och snart kommer i händerna på de mest välbärgade bönderna, som därigenom ytterligare stärker sin ställning. Det verkar onekligen som om den första av dessa två tendenser varit den dominerande i Hälsingland under 1500-talet. Så uppfattade, som vi har sett, åtminstone samtiden saken.

Eva Österbergs förmodan att skattesystemet, och särskilt de många extraskatterna, relativt sett gynnade de välbärgade bönderna, och att den främsta orsaken till den allt skarpare ekonomiska polariseringen kan sökas där, är i ljuset av Myrdals och Söderbergs arbete inte längre hållbar – helt enkelt därför att de ekonomiska klyftorna av allt att döma inte vidgades under andra hälften av 1500-talet. Det betyder emellertid inte att skatterna bör avskrivas i sammanhanget. Den ansvallning av skattebördan som ägde rum, först under Erik men framför allt under Johan, var så stor att den rimligtvis hade konsekvenser för förmögenhetsspridningen inom allmogen. Men om skatterna inte underbläste ökande skillnader kanske de tvärtom *motverkade* dem? Jag ska så här avslutningsvis våga mig på ett något trevande försök att argumentera för att så var fallet, åtminstone i den del av riket som här är aktuell.

Enligt Thulin var mantalet i Norrland och Dalarna ”vida mer personligt” än i övriga Sverige – när antalet bönder steg, ökades även mantalet: ”Hvarje hushåll utgjorde ett mantal.” Det betydde, fortfarande enligt Thulin, att små och fattiga bönder fick prestera lika mycket i extra skatter och gårdar som de som satt på stora gårdar. Extraskatterna i Hälsingland utgick i enlighet därmed efter ”det för tillfället varande antalet bönder...”⁵⁵ Om Thulin har rätt borde ett sådant system att ta ut extraskatter naturligtvis gynna de rika bönderna och påskynda framväxten av ett storbondeskikt: en skatt som togs ut i en viss mängd spannmål av varje bonde kunde betyda ruin för den ene och endast marginella besvär för den andre, som i stället kanske fick möjlighet att köpa eller panta till sig den ruinerades hemman.

Thulin har säkert rätt i att mantalsbegreppet i Norrland bättre svarade mot det verkliga antalet hushåll än i andra delar av landet. Men någon exakt överensstämmelse fanns inte, och mantalet följde inte de ständiga fluktuationerna i antalet hushåll: extraskatterna uttogs inte efter ”det för tillfället varande antalet bönder.” De uttogs efter det mantal som gällde för årliga räntan – och som jag nämnt ovan, endast sporadiskt uppdaterades – och där 16 mantal utgjorde en gård.⁵⁶ Men ett mantal var inte alltid en bonde. I räkenskaperna finns gott om exempel på bönder som innehade mer än ett mantal. Det verkar som om det gjordes försök att berika sig genom att förvärva så mycket jord som möjligt. Men det betydde också att de som gjorde sådana försök åsattes ett högre mantal, vilket i sin tur innebar ökade skattebördor: två mantals innehav tvingade fram dubbla utlagor, och så vidare. Förutsättningarna för att ett stort hemman (uppkommet genom till exempel köp eller arv) också skulle ge ett större överskott var under dessa förhållanden att tillgången på arbetskraft var god, så att det tillköpta hemmanet kunde brukas lika effektivt som det första, och därmed också producera ett överskott (om än måhända litet). Arbetskraft i detta sammanhang kan knappast vara annat än tjänstefolk eller vuxna barn. Ett stort, bärkraftigt hemman på mer än ett mantal (med åtföljande skatter) borde alltså helst ha haft en stor arbetsstyrka i hushållet. Den bonde

som kunde kombinera dessa två produktionsfaktorer – jord och arbetskraft – kunde också säkert stiga fram som en av de mest välbärgade. Huruvida en sådan tillgång på arbetskraft verkligen var förhanden är svårt att bedöma, men som vi har sett var husmansklassen, som hade kunnat utgöra en arbetskraftsreserv, liten i landskapet, och av det så kallade drängeregistret 1576 framgår att åtminstone det manliga legofolket var fåtaligt: endast 160 drängar i hela landskapet.⁵⁷ Om vi (utan några större belägg) antar att pigorna var dubbelt så många (kvinnligt tjänstefolk var i allmänhet vanligare) skulle det betyda att högst femton procent av hemmanen överhuvudtaget hade chansen att anlita någon arbetskraft utanför familjen. Det är betydligt mindre än vad som kom att bli förhållandet redan under slutet av 1600-talet och framför allt 1700-talet.⁵⁸ Redan Gustav Vasa uppmärksammade problemet och klagade över att ”en part aff vndersåtherne tage sich store heman före, icke achtendis hwadt store heman kräffie och behöffue, som är att åkeren well trädis, dijkes och gödis skall, thet doch sådane flotstocker lithet betenckie eller achte wele...”⁵⁹ Om arbetskraften saknades fanns i så fall bara ett annat sätt att berika sig på innehavet av flera hemman: att på något sätt förhindra att skatterna ökades i samma takt som egendomarnas mantalssumma. När fogderäkenskaperna för till exempel Ångermanland granskades i kammaren misstänkte man där att rika bönder systematiskt lade under sig många mantal, och sedan med ohederliga metoder – mutor till tolvmännen – fick dem nedskrivna till ett mantal.⁶⁰ Men hur lätt det kan ha varit att lyckas med sådana affärer är svårt att veta.

På 1570-talet fanns i Hälsingland ett ’överskott’ av mantal, i den betydelsen att många bönder ägde mer än ett mantal. Mantalssiffran överstiger 1571 antalet skattande hushåll med 135 (3 264 mantal mot 3 133 skattebetalare).⁶¹ Som vi sett var också de ekonomiska klyftorna större 1571 än 1599. Det skulle kunna tyda på att storbönder vid den förra tidpunkten lagt under sig hemmansdelar på bekostnad av de fattigare grannarna. Men den lavin av extraskatter av olika slag som Johan III släppte loss försämrade gradvis deras ställning.⁶² Bland de bönder som alla skattade för ett mantal kunde visserligen gårdarnas bärkraft variera, vilket gynnade de något bättre ställda. Genom att successivt utvidga gården genom köp eller byten eller på annat sätt, kunde förstås en bonde till en viss gräns föröka sin rikedom, utan att skattebördan växte. Men den ambitiöse bonde som ville ta ett ytterligare steg genom att slå ihop flera enheter till ett stort gårdsbruk hejdades av att extraskatterna (liksom förstås årliga räntan) ökades i motsvarande grad. För varje mantal ökades skattskyldigheten, och det blev allt mindre lockande att köpa upp grannhemman. Det är också under den här tiden som man i landskapshandlingarna kan hitta flera exempel på hur bönder begärt att få bli nedskrivna med ett mantal, när de förhoppningar man hyst om att kunna bruka ett sammanslaget hemman inte visat sig vara realistiska. Det är uppenbarligen bristen på arbetskraft som fått bönderna i de följande exemplen att inse att deras gårdars nominella bärkraft inte svarat mot den verkliga. I Färila bodde två bröder, Jon och Erik

Halvarsson. De innehade tillsammans ett 'litet hemman' (som socknens tolvmän skrev i ett intyg om saken) och emedan 'de kunna icke väl hjälpa sig på en så liten lott drog Erik, den andre brodern, till Hanebo socken och fick sig ett hemman där...' Jon, som stannade kvar, kunde inte klara av bruket av hemmanet. Han förmådde 'nu icke längre utdraga två mantal', och därför bad tolvmännen att hemmanet skulle få räknas som ett mantal, 'för sin fatigdoms skull.'⁶³ Från Järvsö finns liknande skrivelser, bland annat om en Jon Persson i Boda som 'står för två mantal uti alla pålagor, och är nu däröver bliven mycket försvagad och utarmad...' Han ville också få sitt hemman nedsatt till ett mantal. Ett sista exempel får gälla Oluff Jonsson och hans måg Esbjörn, som genom arv och köp (detaljerna är litet oklara) hade satt ihop ett hemman om tre mantal som de brukade. Tolvmännen intygade nu att de hade så 'litet att bygga på' att de borde få 'bliva av med det tredje mantalet och utgöra till kronan som pålagt bliver efter två mantal.'⁶⁴ Att det var angeläget att slippa dubbla utlagor för att ett sammanslaget eller utökat hemman skulle kunna bli basen för en förmögenhetsuppbyggnad framgår, slutligen, av följande fall från Alfta. Tolvmännen klagade på en Anders Ersson, son till kyrkoherden i Orsa, som hade lyckats komma över ett hemman, och som nu även ville 'riva med våld' ett annat hemman från en granne. För dessa två gårdar avsåg dessutom Anders att 'icke göra mer därav än ett mantal, där tillförne alltid haver gått två mantal av, ty de äro lika stora och lika skatt utav går...' ⁶⁵

Situationen vid sekelskiftet styrker sannolikheten i denna förklaring. Då översteg skattebetalarnas antal vid hjälpskatten 1599 det behållna mantalet i landskapet (ett mantal kunde alltså dölja mer än ett hushåll). Några av de bönder som tidigare hade besuttit flera mantal hade nu fått sin ekonomiska ställning försvagad, bland annat på grund av skattesystemets utformning. De hade inte kunnat använda sina utökade hemman till att förbättra sin ställning, utan i stället närmat sig genomsnittet i förmögenhet.

Samtidigt som de bönder som innehade två eller fler mantal alltså tyngdes av dubbla extraskatter, medgav man från och med 1580-talet att de hemman som var åsatta ett helt mantal, men i praktiken var mindre och svagare än 'normalhemmanet', skulle kunna få nedsättningar i skattebördorna efter lokala rannsakingar. Medgivandet gällde hela riket utom hertigdömet där särskilda regler gällde.⁶⁶ Detta bör ha inneburit att små- och mellanbönderna inte drabbades så hårt som de annars skulle ha gjort, och att de därmed bättre kunde bevara sina positioner i förhållande till de rika bönderna.

De ekonomiska olikheterna hade utjämnats – eller rättare sagt, eftersom förändringarna inte är särskilt stora: olika faktorer, där skatterna och bristen på arbetskraft var två, hade under 1500-talets tre sista decennier medverkat till att tendenserna till ökade klyftor och en ännu skarpare markering av storbondeskiktet hållits tillbaka.⁶⁷ Ett skikt av rika bönder fanns fortfarande vid seklets slut, men deras ställning hade inte stärkts av den föregående utvecklingen. De torde knap-

past ha uppfattat kronans skattepolitik som särskilt väl anpassad till deras önskemål.

Om mina resultat är riktiga, och om de kan visas ha generell räckvidd, ställs frågan om kronans politik gentemot allmogen i blickpunkten. Under vissa perioder måste böndernas stöd ha varit viktigt för kungamakten: för Gustav Vasa under och efter Dackefejden, för Erik XIV i dennes konflikter med adeln, för hertig Karl och Sigismund i deras inbördes kamp om makten. Var stödet från ett ekonomiskt och socialt ledande skikt bland bönderna ute i tingslagen och socknarna så betydelsefullt att kronan accepterade ett skattesystem som avstod från att inkassera allt som var möjligt? Eller anade man att deras ställning i lokalsamhället ändå var svag, så svag att de utan större politiska förluster, men däremot med ekonomiska vinster, kunde beskattas hårt – så svag att deras missnöje eller understöd var av mindre betydelse?

Kanske betydde, slutligen, den tidens primitiva jordbruk att de enda möjligheterna att verkligen berika sig fanns utanför den agrara sektorn? Handel och köpenkap kan ha varit ett alternativ, men kanske den bästa vägen till både materiella tillgångar, status och lokalt inflytande, gick via den statliga lokalförvaltningens civila eller juridiska grenar? Släktkretsar runt en fogde, en underlagman eller till och med en länsman kan ha funnit möjligheter att berika sig och segla upp som lokala eliter med långt större resurser och inflytande än vad en vanlig bonde, om än avsevärt rikare än sina grannar, någonsin kunde hoppas på.⁶⁸

Noter

- * För konstruktiva kommentarer vill jag tacka deltagarna på professor Taussi Sjöbergs seminarium vid historiska institutionen i Umeå samt Dan Bäcklund som är ekonom-historiker i Umeå, Urban Sikeborg i Sollentuna och Per Sörlin vid institutionen för humaniora vid Mithögskolan i Östersund. Ingen av dem kan lastas för de brister som återstår. Humanistiska fakulteten vid Umeå universitet har genom ett forskningsanslag givit mig möjligheten att skriva uppsatsen.
- 1 Christer Winberg, *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Göteborg 1975.
 - 2 Maths Isacson, *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860: bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*, Uppsala 1979.
 - 3 Se t ex Josef Westin, *Ångermanlands historia under Gustav Vasas och hans söners tid*, Härnösand 1944, s 42. Johan Nordlander, Underlagmannen Evert Hindersson på Holms gård, *Norrländska samlingar* häfte 17, Stockholm 1943, s 34.
 - 4 Eino Jutikkala, *Bonden i Finland genom tiderna*, Helsingfors 1963, s 132f.
 - 5 Eva Österberg, *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600*, s 254ff, 259 (citatet).
 - 6 Österberg, *Kolonisation och kriser*, s 247, 251. Jämför Bergfalk som i sin detaljerade genom-

- gång av extraskatterna noterade att de i Värmland ”ej sällan [var] väsentligen ändrade och nedsatta...” P E Bergfalk, *Om utomordentliga penningehjälper till kronan under sekstonde århundradet och början af det sjuttonde*, Uppsala 1893 (Uppsala universitetens årsskrift 1894), s 49.
- 7 Janken Myrdal/Johan Söderberg, *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*, Stockholm 1991, s 200.
 - 8 Janken Myrdal/Johan Söderberg, *Kontinuitetens dynamik*, kap. 6.
 - 9 Se exempelvis Thomas Robisheaux, *Rural society and the search for order in early modern Germany*, Cambridge 1989, s 69, 85. Även Günther Lottes, *Popular Culture and the Early Modern State in 16th Century Germany*, i *Understanding Popular Culture. Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century* (ed. Steven L Kaplan), Berlin m fl orter 1984, s 156. Werner Rösener, *The Peasantry of Europe*, Oxford 1994, s 151ff. Även Bjørn Poulsen, *The Necessity of State in Early Modern Peasant Society. Scandinavian Journal of History* 1997, vol. 22. För Frankrike, Emmanuel LeRoy Ladurie, *The Peasants of Languedoc*, University of Illinois 1974, s 84ff.
 - 10 Se t ex Eva Österberg, *Kolonisation och kriser*, s 259. Eva Österberg, Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550–1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen. *Historisk Tidskrift* 1987:3, s 331. Nils-Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*, Åbo 1992, s 30f. Thomas Robisheaux, *The World of the Village*, i *Handbook of European History 1400–1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation, vol I: Structures and Assertions* (ed. T Brady, H A Oberman, J D Tracy), Leiden 1994, s 96, 102. Thomas Robisheaux, *Rural society and the search for order*, s 69. Se också Hugues Neveux, *Commentary from a French Perspective*, i *Resistance, Representation and Community* (ed. P Blickle), London 1997, s 52.
 - 11 Günther Lottes, *Popular Culture and the Early Modern State*, s 156, 165.
 - 12 Steinar Imsen och Günther Vogler, *Communal Autonomy and Peasant Resistance in Northern and Central Europe*, i *Resistance, Representation and Community*, s 24.
 - 13 Gustaf Vasas registratur, vol. 21 (1550), s 267.
 - 14 Strödda kamerala handlingar, vol. 55, nr 57. Kammararkivet, RA.
 - 15 Strödda kamerala handlingar, vol. 55, nr 51. Kammararkivet, RA.
 - 16 Allmogens besvär, Forskningsarkivet i Umeå, microkortsamlingen.
 - 17 Allmänt om 1599 års hjälpskatt, se Sam Hedar, *Karl IX:s förmögenhetsbeskattningar. En undångömd källa till vår inre historia. Historisk Tidskrift* 1937. En avskrift av Hertig Karls brev finns i Lennart Andersson Palm, *Människor och skördar. Studier kring agrarhistoriska metodproblem 1540–1770*, Göteborg 1993, s 301 samt i Bergfalk, *Om utomordentliga penningehjälper*, s 100.
 - 18 Sam Hedar, *Karl IX:s förmögenhetsbeskattningar*, s 369. När det gällde tiondeuppbörden lär ’smitare’ ha varit avskydda av den allmänna opinionen, särskilt i Dalarna och Norrland, och samma interna kontrollmekanismer torde i så fall ha varit verksamma även här. Se Lennart Andersson Palm, *Människor och skördar*, s 227.
 - 19 Hjälpskattelängderna för Norrland finns i Kammararkivets landskapshandlingar: Norrland 1599:8. Jag har använt mig av Forskningsarkivets i Umeå kopia i microkortsamlingen.

- 20 Se Janken Myrdal, 1500-talets ekonomiska geografi. Boskapsskötsel, åkerbruk och förmögenhet. *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 1987, nr 13, s 93.
- 21 Se Maj Florin, Silvrets roll inom bondebygderna kring Dellensjöarna och övre Ljusnan. *Svenska kulturbilder*, Ny följd, band 6, Stockholm 1938. Beläggen är naturligtvis, på grund av källmaterialets ymnighet, rikligare för 1700- och 1800-talen än för de föregående århundradena.
- 22 I den region som Robisheaux studerat ägde den rikaste tiondedelen ca 26 % 1528; drygt femtio år senare hade andelen vuxit till drygt 40 %. Se Robisheaux, *Rural Society and the search for order*, s 85.
- 23 Sten Claëson, *Häradshövdingeämbetet i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige*, Lund 1987. Marja Taussi Sjöberg, *Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen*, Stockholm 1996, s 47. Sören Klingnéus, *Bönder blir vapensmeder. Protoindustriell tillverkning i Närke under 1600- och 1700-talen*, Uppsala 1997, s 196. Jan Sundin, *För Gud, staten och folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Lund 1992, s 65ff. En systematisk analys av monopoliseringen av tolvmanuppdragen skulle kunna användas som en mätare på en förmodad elits ställning i bondesamhället, men längden på uppdragen säger ingenting om de inte sätts i relation till häradernas eller tingslagens befolkningsstorlek. I ett litet härad är det klart att samma personer oftare måste återkomma i nämnden, eftersom konkurrensen om uppdragen var mindre än i stora häradar. Hitills har sådana aspekter inte beaktats, så vitt jag vet.
- 24 Av 22 tolmän i tingslaget åren 1601–1604 har jag identifierat 16 i hjälpskattelängderna 1599. Domböckerna är Hälsinglands dombok 1601 (finns i Hälsingland 1601:8) och domböcker för Gävleborgs län 1601–1634 (finns i Svea hovrätts arkiv).
- 25 För edsgårdsinstitutet, se Bengt Ankarloo, Kommentar till Hans Eyvind Næss. (Norsk) *Historisk Tidsskrift* 1991:2.
- 26 Svea Hovrätts renoverade domböcker, Gävleborgs län, Järvsö 6/12 1602, RA.
- 27 Hälsingland 1601:8.
- 28 Hälsingland 1601:8.
- 29 Svea Hovrätts renoverade domböcker, Gävleborgs län, Järvsö 11/12 1601, RA. ”Quarnetyger” har förmodligen något att göra med sädesrensning.
- 30 Gösta Boëthius, Borglägerspenningar, smörtionde och kotal i Norrland 1554–1602. *Historisk Tidskrift* 1928.
- 31 ‘Dessa hemman äro öde och lagde under andre hemman’, står det i Hälsinglands fogderäkenskaper. Ett ödelagt hemman betydde visserligen inte alltid en demografisk minskning med en familj: förhållanden har säkerligen varit av samma slag som det Sven Lundkvist visat för två nordnorrländska socknar vid Älvsborgs andra lösen. Ibland har ägaren till det blivande ödehemmanet flyttat och sålt jorden till grannarna, ibland är det grannarna som sköter jorden för en änka och hennes barn, och med en del av avkastningen försörjer dem. Se Sven Lundkvist, Resurser, skattetryck och fattigdom i 1610-talets Sverige, i *Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige* (red. Margareta Revera/Rolf Torstendahl), u. o. 1979, s 150f. Ett ödehemman var alltså inte alltid folktomt, men rimligtvis måste en omfattande ödeläggelse också peka på en demografisk tillbakagång.
- 32 Jämför också Urban Sikeborg, Tionderegistrering i Hälsingland under 1500-talet. *Släkt-*

- forskarnas årsbok* 1995. Redan Hans Forssell visade att det kunde vara stora skillnader mellan jordeboksmantal och tiondemantal i Norrland: se Hans Forssell, *Sverige 1571*, Stockholm 1872–1883, s 41.
- 33 Janken Myrdal/Johan Söderberg, *Kontinuitetens dynamik*, särskilt s 210ff.
- 34 Allmänt om Älvsborgs lösen, se Hans Forssell, *Sverige 1571*. Janken Myrdal, 1500-talets ekonomiska geografi. Boskapsskötsel, åkerbruk och förmögenhet. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1987, nr. 13. Arvid Enqvist, Inledning, i *Medelpad 1571* (Det gamla Medelpad, nr 7, u. å).
- 35 Forssell tvivlade på att husmännen i Hälsingland upptogs i längderna: se Hans Forssell, *Sverige 1571*, s 44: "...husmän synas t. o. m. ej vara taxerade i denna trakt." Förmodligen saknade Forssell särskilda rubriker för husmännen, men sådana fanns som vi har sett bara i undantagsfall vid hjälpskatten 1599, trots att denna kategori sannolikt taxerades. Vid Älvsborgs lösen betalade sju personer i Järvsö, som bara ägde en ko vardera och för övrigt var de fattigaste i socknen, skatt. De stämmer väl in på beskrivningen av det typiska husmanshushållet, och jag utgår här från att husmännen döljs i rannsakningslängderna även 1571.
- 36 Hans Forssell, *Sverige 1571*, s 14f.
- 37 Rannsakningslängden för Järvsö socken finns publicerad i J J:son Hanzén, *Järvsögårdarnas folk. Dess område och villkor, byar och gårdar intill 1800-talets mitt*, Ljusdal 1947.
- 38 Som jämförelse kan nämnas att de rikaste böndernas andelar av den samlade förmögenheten 1571 i de här socknarna var ungefär lika stora som i Leksand, enligt en annan undersökning. Se Elisabeth Wennersten, *Realarvets sociala regelverk – om släkten, gården och jorden i Ullvi by*, i Ulf Sporrong/ Elisabeth Wennersten, *Marken, gården, släkten och arvet*. Meddelande nr B91 från kulturgeografiska institutionen i Stockholm, Stockholm 1995, s 245.
- 39 Allmänt om landsköpmännen, se Åke Sandström, *Plöjande borgare och handlande bönder. Mötet mellan den europeiska urbana ekonomin och vasatidens Sverige*, Stockholm 1996. Om landsköpmännen i Hälsingland, se P H Widmark, *Beskrifning öfver provinsen Hälsingland hörande till Gefleborgs län*, Uppsala 1860, s 275ff.
- 40 Hälsingland, 1573:1 samt Älvsborgs lösen 1571.
- 41 Hälsingland 1582:7.
- 42 Sven Brun, *Hudiksvalls historia*, del 1: tiden 1582–1800, Hudiksvall 1932, s 20ff.
- 43 Janken Myrdal/Johan Söderberg, *Kontinuitetens dynamik*, s 209.
- 44 Lennart Andersson Palm, *Människor och skördar*, s 303.
- 45 Hans Forssell, *Sverige 1571*, s 17.
- 46 L-O Larsson, *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640*, Lund 1972, s 175ff.
- 47 Norrland 1599:8.
- 48 Hälsingland 1576:2 och 1599:7.
- 49 Janken Myrdal/Johan Söderberg, *Kontinuitetens dynamik*, s 217ff.
- 50 Thomas Robisheaux, *Rural society and the search for order*, s 127f.
- 51 Emmanuel LeRoy Ladurie, *The Peasants of Languedoc*, s 84ff.
- 52 Gustav Vasas registratur 1555, vol. 25, s 262ff.
- 53 Gabriel Thulin, *Om mantalet*, del I, Stockholm 1890, s 73.

- 54 Allmogens besvär. Alfta 22/1 1639. Forskningsarkivets i Umeå microkortsamling.
- 55 Thulin, *Om mantalet*, s 65f, 73.
- 56 Att det så fungerade framgår av räkenskaperna för kostgårderna 1582 och 1585, för att hänvisa till ett par exempel. Se Hälsingland 1582:7 och 1585:1.
- 57 Hälsingland 1576:2.
- 58 Se Börje Harnesk, *Legofolk. Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*, Umeå 1990, s 196ff. På 1500-talet var bruket av tjänstefolk, enligt Forssell, ovanligt: se hans uppgift som refereras i Janken Myrdal/Johan Söderberg, *Kontinuitetens dynamik*, s 218.
- 59 Mandat till alla rikets innebyggare om den dyra tiden mm, 4/4 1546. Gustav Vasas registratur, vol 18, s 30ff.
- 60 Se Johan Nordlander, Underlagmannen Evert Hindersson på Holms gård. Hans släkt och grannar, Stockholm 1943, s 34 (*Norrländska samlingar*, häfte 17).
- 61 Se Forssell, *Sverige 1571*, s 44–46. Visserligen var ett visst antal bönder på grund av tillfällig fattigdom befriade från skatten, men å andra sidan ska man också komma ihåg att även ej mantalssatta, obesuttna hushåll betalade Älvsborgs lösen.
- 62 Om extraskatterna i Hälsingland, se P H Widmark, *Beskrifning öfver provinsen Helsingland*, kap. 13.
- 63 Hälsingland 1574:4.
- 64 Hälsingland 1568:3. Exempler tycks åtminstone något modifiera Thulins påstående att ”ingen bonde gerna räknades för mer än 1 mantal...” Se Thulin, *Om mantalet*, s 62.
- 65 Allmogens besvär, Alfta 8/4 1584, Forskningsarkivet i Umeå, mikrokortsamlingen.
- 66 Thulin, *Om mantalet*, s 54f.
- 67 Det faktum att nivelleringen gick snabbast i de socknar – Färila och Segersta – som upplevde en befolkningsminskning talar för att arbetskraftsbrist verkligen har varit en faktor i detta sammanhang.
- 68 Urban Sikeborgs mycket intressanta kartläggning av fogdens i Hälsingland, Anders Sigfridsson Rålamb, släktkrets, väcker onekligen sådana tankar. Se Urban Sikeborg, Anders Sigfridsson (Rålamb) och hans släktkrets i Hälsingland. *Släkt och hävd* 1992:3–4.